

QAZAQ JAZUY – RUHANÍ QÜNDYLYĜYMYZ

Qazaq jazuyın latyn grafikasyına köşiru mäselesi osy ğasyrdyń basynda söz bola bastaǵanymen, QR Prezidentimń 2017 jylǵy 12 säuirdegi «Bolaşaqqa baǵdar: ruhani jańǵyru» atty baǵdarlamalyq maqalasyınan keim qarqyn ala bastady. Oǵan sebep – Elbasynyń latyn әlipbiıne köşuge bailanysty naqty bergen tapsyrmasy. Sol kezden bastap qazaq jazuyın latyn grafikasyına köşiruge qatysty ıs-şaralar jüre bastady және ol әrtürlı дәrejedegi konferensialar, seminarlar, pikir almasular retinde körinis tapty, jańa әlipbi bekitildi.

Elimızdın tükpır-tükpırinde әrtürlı ıs-şaralar jolǵa qoiylyp, ügit-nasihät, tüsındiru jümystary жүrip jatqandyǵy және onyń әri de jalǵasyn tabatyny sözsız, sebebi qazaq jazuyınyń jańa belesi bastaldy.

26.10.2017 QR Prezidenti N.Ä.Nazarbaev qazaq әlipbiim latyn grafikasyına köşiru turaly № 569 Jarlyqqa qol qoısa, 19.02.2018 № 637 Jarlyqpen qazırǵy paidalanyp жүrgen әlipbi bekitildi.

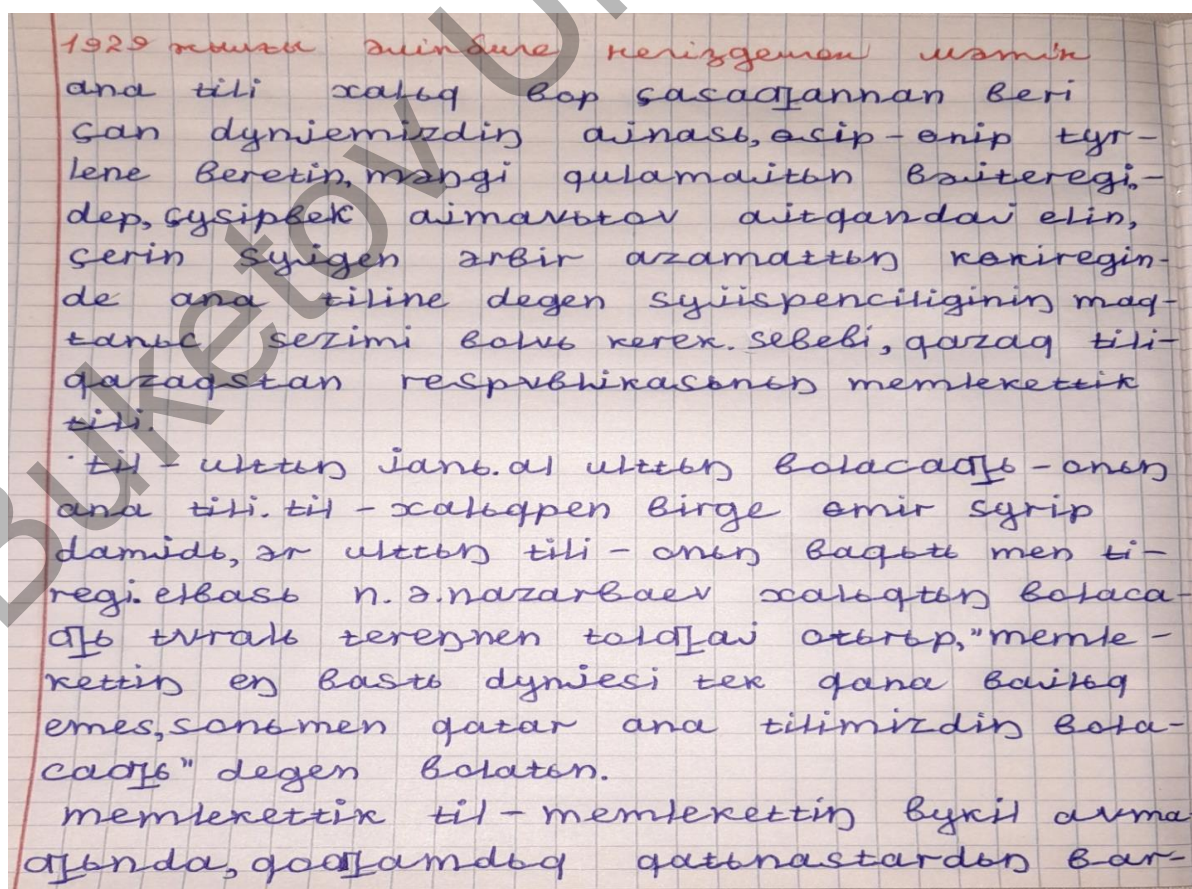
2019 jylдың 21 qazanynda Memleket bacсыcy Qacym-Jomart Toqaeв akutty әlipbige özgeric engizu turaly: «Әlipbidi latyn qarpine köşiru turaly tarihi şeşimniń qabyldanǵanyна eki jylǵa juyqtady. Biraq qarpimizde әli de olqylyqtar bar. Til mamandary jańa әlipbidi jetildirui kerek» [1],– dep өз pikirin bildirdi.

Bүgingı tańda әlipbidiń jetildirilgen nүsqasy tanystyrylyp, nasihattaluda.

Tarihqa köz жүgirtsek, qazaq halqy da 1929-1940 jylдары latyn grafikasyına negizdelgen jazudy paidalanǵan belgili. Sol әlipbimen jazylǵan gazet-jurnaldarymyz, ğylymi әlibekter men әdebi шыǵarmalar bar.

Bız бүgingı shaǵyn maqalamyzda 1929 jylǵy әlipbimen qazır paidalanyp жүrgen akutty әlipbidi және nasihattalyp jatqan jetildirilgen әlipbidi shaǵyn мәtin arqyly salystyryp, ortaqtyqtary men айрмашыlyqtaryн көрсетпекsimiz.

1-nүsqa – 1929 jylǵy әlipbi:

baq salalarında qoldanylatyn til bolǵandyqtan, júrgiziletin barlyq is-qazaǵdary men qujattar memlekettik tilde bolýy tiis. óitkeni órkenietke qulash uratyn eldiń órisi qashanda bilikti de, sanaly urpaqpen keńimek. Álemdegi múiizi qaraǵaidai elderdiń sanatyna enydi kózdegen halyqtyń basty maqsaty da saýatty urpaq tárbiieleý. Saýatty urpaq tárbiieleý degenimiz, óz ana tilinde erkin sóilei alatyn, ony tereń meńgergen urpaq. Ana tilin jaqsy bilmeinshe saýatty sóilep, saýatty jazyp, til bailyǵyn mol qoldanbaynsha, shyń mánindegi mádenietti adam bola almaısyń.

2-núsqa – akutty әліпби:

«Ana tili – halyq bop jasaǵannan beri jan dúniemizdiń ainasy, ósip-ónip túrlene beretin, máńgi qulamaityn báiteregi», – dep Júsipbek Aımaýytov aitqandai, elin, jerin súıgen ár bir azamattyń kókireginde ana tiline degen súıspenşiliginıń maqtanysh sezimi bolýy kerek. Sebebi, qazaq tili – Qazaqstan Respublikasynyń memlekettik tili.

Til – ulttyń jany. Al ulttyń bolashaǵy – onyń ana tili. Til – halyqpen birge ómir súrip damıdy, ár ulttyń tili – onyń baqyty men tiregi. Elbasy N.Á. Nazarbaev halyqtyń bolashaǵy túraly tereńnen tolǵai otyryp: «Memlekettiń eń basty dúnesi tek qana bailyq emes, sonymen qatar ana tilimizdiń bolashaǵy» degen bolatyn.

Memlekettik til – memlekettiń búkil aймаǵynda, qoǵamdyq qatynastardyń barlyq salalarynda qoldanylatyn til bolǵandyqtan, júrgiziletin barlyq is-qazaǵdary men qujattar memlekettik tilde bolýy tiis. Óitkeni órkenietke qulash uratyn eldiń órisi qashanda bilikti de, sanaly urpaqpen keńimek. Álemdegi múiizi qaraǵaidai elderdiń sanatyna enydi kózdegen halyqtyń basty maqsaty da saýatty urpaq tárbiieleý. Saýatty urpaq tárbiieleý degenimiz, óz ana tilinde erkin sóilei alatyn, ony tereń meńgergen urpaq. Al ana tilin jaqsy bilmeinshe saýatty sóilep, saýatty jazyp, til bailyǵyn mol qoldanbaynsha, shyń mánindegi mádenietti adam bola almaısyń.

3-núsqa – жетілдірілген әліпби:

«Ana tili – halyq bop jasaǵannan beri jan dúniemizdiń ainasy, ósip-ónip túrlene beretin, máńgi qulamaityn báiteregi», – dep Júsipbek Aımaýytov aitqandai, elin, jerin súıgen ár bir azamattyń kókireginde ana tiline degen súıspenşiliginıń maqtanysh sezimi boluy kerek. Sebebi, qazaq tili – Qazaqstan Respublikasynyń memlekettik tili.

Til – ulttyń jany. Al ulttyń bolashaǵy – onyń ana tili. Til – halyqpen birge ómir súrip damıdy, ár ulttyń tili – onyń baqyty men tiregi. Elbasy N.Á. Nazarbaev halyqtyń bolashaǵy túraly tereńnen tolǵai otyryp: «Memlekettiń eń basty dúnesi tek qana bailyq emes, sonymen qatar ana tilimizdiń bolashaǵy» degen bolatyn.

Memlekettik til – memlekettiń búkil aймаǵynda, qoǵamdyq qatynastardyń barlyq salalarynda qoldanylatyn til bolǵandyqtan, júrgiziletin barlyq is-qazaǵdary men qujattar memlekettik tilde boluy tiis. Óitkeni órkenietke qulash uratyn eldiń órisi qashanda bilikti de, sanaly urpaqpen keńimek. Álemdegi múiizi qaraǵaidai elderdiń sanatyna enydi kózdegen halyqtyń basty maqsaty da saýatty urpaq tárbiieleu. Saýatty urpaq tárbiieleu degenimiz, óz ana tilinde erkin sóilei alatyn, ony tereń meńgergen urpaq. Al ana tilin jaqsy bilmeinshe saýatty sóilep, saýatty jazyp, til bailyǵyn mol qoldanbaynsha, shyń mánindegi mádenietti adam bola almaısyń.

1929 jylǵy álıpbi 29 tañbadan tūrady. Álıpbi engızılgen jıldary bas árip tañbasy bolǵan joq. 29 tañbanyñ 9-y dauysty, 18-ı dauyssyz, al ekeui jarty dauystyny tañbalaityn dybystardan qūralǵan, ə árpı e árpınıñ tañbasymen tañbalandy. ЁI árpıne Ъ tañbasynyñ berilui qatelik boldy, sebebi, Ъ tañbasy orys tılıniñ dybysy. Taǵy bir erekşelıǵı bül álıpbide ə, ɵ, κ, h áripteri ózgerılmei, óz qalpynda jazylǵan. Ш, Н, у, Ъ, ж, Ғ áripterine ózgeşe tañbalar berilgen.

Akutty álıpbide 32 árip bar. Onyñ ışinde ə, ɵ, γ áripteri akut arqyly (á, ó, ú) jáne Ғ, Н, у áripteri akutpen berilgen: ǵ, ń, ý. Al ч men ш qosar áriptermen, iaǵni digraftarmen tañbalanǵan: sh, ch.

Jetildirilgen álıpbide 31 árip bar.

«Bül álıpbide qazaq tılıniñ 28 dybysy tolyq qamtylǵan. Qazırǵı ə(ä), ɵ(ö), ү(ü), ұ(ū) jáne ғ(ǵ), ш(ş) qazaq áripteri diakritikalıyq tañbalarmen berilgen. Álıpbide halyqaralyq tájiribede qoldanysta bar umlăut (¨), makron (¯), sedil (´), brevis (˘) diakritikalıyq tañbalary qoldanylǵan. Álıpbi qazaq tılıniñ jazı dăstürinde ornyqqan «bir dybys – bir árip» prinsipine tolyq säikes keledi» [2].

Qoryta kelgende, qazaq jazıynyñ tarihına bailyNSTy körsetilip otyrǵan ár álıpbidiñ ózindik erekşelıǵı bar, ortaqtyqtary men aiyрмаşylyqtary da oryn alǵan.

XXI ǵasyrda paidalanǵaly otyrǵan jaña álıpbidiñ qazaq jazıynyñ naqty erekşelıǵın körsete bilui, qazaq fonetikasynyñ zañdylyqtaryna säikes boluymen qatar oqyp-jazuda qiyndyqtyñ bolmauy, üirenuge oñai boluy basty mäsele dep oilaimyz.

Paidalanylǵan ädebietter:

1. <https://twitter.com/TokayevKZ/status/1186179480404004864>
2. <https://kaz.tengrinews.kz/>